Վանատանս եկեղեցին ամէն առաւօտ լի էր ամէն հասակի երկսեռ հաւատացեալներով, որոնք կը փութային ներկայ ըլլալու Նորին Վսեմութեան մատուցած Ս. Պատարագին եւ բազմութեամբ Ս. Սեղանին մերձենալով կը հաղորդուէին Ծիրանաւոր Հայրապետիս ձեռքէն:

Ն. Վ. Կարդ. Աղաջանեան ասուպի մը նման եկաւ ու անցաւ, անմոռանալի եւ քաղցր յիշատակ մը թողլով մեծ ու փոքր, եկեղեցական թէ աշխարհական ամէն անոնց սրտին ու մտքին մէջ, որոնք իրեն հետ որ եւ է ձեւով մօտէն կամ հեռուէն յարաբերութիւն կամ չփումի ունեցան: Նոյն իսկ զինքը միայն հեռուէն տեսնողներ մինչեւ այսօր խոր յարգանքով կը յիշեն իր անունը:

Վսեմ. Կաթողիկոս-Պատրիարքին մեկնումը եղաւ սակայն անձայն, անչշուկ ըստ իր փափաքին: Մինչեւ սաւառնակի դաշտը Ն. Վսեմութեան ընկերացան Մխիթարեանս Գերպ. Աբբահայրը Արհի. Հ. Մեսրոպ Աբգեպ. Հայոդեան եւ Մխիթարեան Հայրեր: Մայրաքաղաքիս Հովուապետը Արհի. Տ. Փրանկիսկոս Աբգեպ. Քէօնիկ յատկապէս փափաքած ըլլալով ողջերթի մաղթել Վսեմ. Հայրապետիս, ընկերակցութեամբ իր քարտուղարին փութացած էր օդակայան:

Սեպտ. 13 Շաբաթ օր ժամը 14·15ին Ն. Վ. Տ. Տ. Գրիգոր-Պետրոս Ժէ. Կարդ. Աղաջանեան ընկերակցութեամբ Գերպծ. Տ. Յակոբ Թ. Ծ. Վ. Կիրակոսեանի Ասորիական AUA սաւառնակով մեկնեցաւ Հռոմ:

Բարի ճանապա՛րհ, սիրելի Հայրապետ, եւ մօտալուտ վերադարձ:

Հ· Գր· ԱՃԱՆԵԱՆ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 10 ՄԱՅԻՍ—ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ՀԲ. ՏԱՐԻ 1958

ՄԱՆՈՒԷԼ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՐՁՆՈՑ ԳԱՆՁԱՐԱՆՔ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՓՈՐ[ԻԿ], ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԸՆՒՈՑ ԵՒ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՐՁՆՈՑ ԴՐԻՁ

1388—1425, 1425—1432

Մաշտոցներու եւ Գանձարաններու մէջ երեւան կու գան երեք գանձեր, որոնց անունները կը հիւսեն Մանուէլ· ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ այդ Մանուէլը կը կոչուի «Բջնեցի», «եպիսկոպոս», «Տէր Մանուէլ Բջնոյ, Այրարատեան նահանգի», բայց անոր ժամանակի մասին որ եւ է ակնարկութիւն չ'ընդար:

ԺԴ—ԺԸ դարերուն Բջնոյ արքեպիսկոպոսական աթոռի վրայ բազմած են հետեւեալ հինգ աւելի արքեպիսկոպոսները, սկսեալ 1367էն: Այս պարագան կը դժուարացնէ որոշել գանձասաց Մանուէլի անձն եւ ժամանակը: Առ այս մեզի միջոցն կը համարիմ յենուլ այն հնագոյն ձեռագիրներու վրայ, որոնք կը պարունակեն յիշեալ երեք գանձերէն մէկն կամ միւսը, այսպիսի են 1436 (Ա·), 1484 (Գ·) եւ 1530 (Բ·) տարիներուն գրուած ձեռագիրները: Եթէ երեք գանձերս մէկ հեղինակի կը պատկանին, կրնանք վստահաբար ըսել, թէ գանձասաց Մանուէլ Բջնեցին 1436էն յառաջ ապրած է· այլապէս մեզի ծանօթ երեք Մանուէլներուն ընծայելու է: Հաւանականօրէն նախապատութիւնը Ա· Մանուէլին տալուէ:

Բջնոյ աթոռին վրայ նստող առաջին երեք Մանուէլ անուն արքեպիսկոպոսներն են·

1· Մանուէլ Ա· յաջորդն Վանական Բ·ի· իր գովքը կը հիւսէ Յովհաննէս գրիչ, որ օրինակած է Շարակնոց մը «հրամանաւ» արքեպիսկոպոսին 1367ին ի Սանահին·

«Թվիս ՊԺԶ ծրեալ եւ ծագկեալ այս բուրաստան Յոհաննեսի գրչի ձեռամբ··· ի սուրբ··· ուխտս որ կոչի Սանահին··· առ ոտս Ղազար վարդապետի եւ երջանիկ հայրապետի իւրոյ Յովհաննէս ճգնազգեաց փիլիսոփայի· հրամանաւ սրբազան վեհին իմոյ երջանիկ եւ առաքելաշնորհ արհիական գլխոյն մեծի մեարապօլոի եւ վերադիտողի՝ երկնաքաւակ տանն Աբարազեան եւ տեղապահի երկնահանգետ աթոռոյն սուրբ տեղացն, այսինքն անդնդ[ը]ական Վիրապին·· որ եւ աստուածային ընտրութեամբն չնորհեալ է Տեառնէ հովիւ եւ առաջնորդ բանաւոր հաւատի, իշխան եւ իշխեցող է վերոյ ԺԲ վիճակաց· որոյ անուն, իր եւ պատկեր··· տէր Մանուէլ գերահռչակեալ: Նա եւ ոչ է յաւարիկ ժողովրդոց ընտրեալ, այլ է յազատ տանէ եւ սեփական ազգէ, որ եւ ըստ անուանն ճոխութեան եւ ըստ վարուցն մաքրութեան է վերջին ամանակիս փայլէ է տանս արեւելեան, որպէս զարեզակն է մէջ աստեղաց· չնորհազարդեալ փիլիսոփայական հմտութեամբ աստուածաչունչ մատենից եւ երաժշտական եղանակաց· սիրող սըրբոց, զարդարիչ տաճկ, բարեկամ Քրիստոսի եւ ախոյեան հաւատոյ: ···որով ընդ բազմաց եւ զայս փոքրատուփ գիրք չարաչնոցիս ստացաւ···» (Բանբեր, Ա· էջ 205—206):

Այս Ցիշատակարանը կը կանխէ Մանուէլ արքեպիսկոպոսի մէկ տաղաչափականը, որուն տնակապ գրերը՝ «Տէր Մանուէլ երգե զայս բան»: Ցառաջ կը բերեմ տուներս·

Մանուէլ զհամբակս այս անարժան,
եպիսկոպոս որուպ 'ւ անպիտան,
զաջորդ Բջնոյ ու Աբարազեան,
եւ Վիրապին սուրբ զեղապան:
Այլ եւ ըղիմն աստուածանման
գտէր Վանականն արհիական,
որ կայ արքեպիսկ այժմ ի տապան
յիշէք յաղաւթըս մաքրական:
Նաեւ առնէք յիշման արժան
գմեր մարմնական գծընողքն արեան

© National Library of Armenia

Գ՛այրն իմ Շապուհ յազատ ոտհմեան,
Զմայր Զանխաթուն բարի անուան։
Ու որք քան զսո՛քա յառաջել կան,
Զպապ անուանեալքըն մեր բնական
Զթային ՝ւ Աբջուկ Զաքարիային։
Ի՛բիստոս հանդչի հոգիս նոցայն...։
Իսկ մերձաւորն իմոյ արեան
Զմեծն Աղիքիկ եղիվարդեան,
Ու Աւաքն որդի եւ Զաքարայն,
Եւ ըղձոռնուքն իւր միաբան։...
Լո՛ւր զի ասեմ լիաբերան,
Զմեր հոգեւոր գծնաւղքն յաւագան,
Զպարոն Սաարիկն Վահապեան,
Զպարոն Վախախն բարի անուան։...
Մոյնպէս զորդի մեր ՝ւ ազգական
Զղաիբացու Զքաբեզայն,
Եւ զբահանայապետ անուան,
Զնորաբողբոջ ճեռացս աւծման։...

(Բանբեր Հայաստանի պետական Ինստիտուտի, գիրք Ա. եւ Բ (1921—1922· էջ 203/205)։

Այս վերջին տանս «զբահանայապետ անուան» կը թուի ինձ իմանալ, թէ նոր օծուած արեգան ալ Մանուէլ անունը կը կրէր։

Իր գրչէն կ՛երեւան նաեւ հետեւեալ տողերը, որոնք Երեւանի Մատենադարանի թիւ 4060 (Աւետաճաշոցի) մէջ մուտ գտած են.

Զհէր Մանուէլ համբակ վերջին,
Ցաղորդ Բըզնոյ ու Այրարատին,
Որ ծրբեցի ծայրօք մատին·
Զյիշատակաց գիծս վերջին։
Միշտ յիշեսջիք առ ի բարին
Զմեզ եւ զնախնիքն մեր բնաւին·
Եւ ձեզ յիշէ Տէր ի բարին
Աստ եւ ի յօրն ապագային· ամէն։

Լ· Խաչիկեան, Ժե· դարու ձեռագրաց յիշատակարաններ, Երեւան 1955, էջ 51։

Հաւանօրէն նաեւ հետեւեալը, ԺԴ· դարուն գրուած ձեռագրի մը մէջ (Երեւան, Մատ· Թ· 2079, էջ 228)·

Բազմերանգ գաշտ նագելի
Մատնեղիպամբ առչարեցի,
Գառակուսի հիմնագրի,
ու ութհանկիւնի վրան հարի·
Ութ բրգամբ զսա կառուցի,
Երկեակ քառիւք բազմախաչի·
Եւ գեղեցիկ գարգարեցի
Եւ տեառն իմոյ ընծայեցի·
Տէր Մանուէլ երաժշտ
Աբարաղեան մեծ այցելի·
Զի յիշատակ սա եղիցի
գիս ըստ հոգւոյ ստացողի,
Տէր Սահմանոս փիլիսոփայի
մաքուր եւ սուրբ ճգնաւորի։

Մանուէլ Ա·ի աթոռակալութեան տարիները մեզի ծանօթ չեն։ Գիտենք միայն 1367 տարին։

2· Իր յաջորդն եղած է Վանական Գ·, որուն մահուան տարին միայն ծանօթ է։ Թոմա Մեծոփեցի կը պատմէ, թէ Լէնկթիմուր 1387ին· «իսարեալ զամուրն Բջնոյ էառ գնա եւ սպան զեպիսկոպոս աչխարհին զտէրն Վանական, որ էր այր իմաստուն եւ գիտնական եւ աղօրմած եւ գթած ամենայն աղքատաց» (էջ 19)։ Նոյնը կը վկայէ Գրիգոր Խլաթեցի, թէ 1387ին Լանկթամուրեանք·

Զամուր տեղիան յաւար առին...
Ցորոց եւ մի էր եւ Բըզնին,
Որ էր աթոռ երկուց պետին
Զոր տուին եւ քանդեցին.
Զեպիսկոպոսն սպանեցին։

(Լ· Խաչիկեան, Ժե· դարու ձեռագրաց յիշատակարաններ· Ա· էջ 275)։ Ուրիշ ժամանակակից մը ձեռագրի մը լուսանցքին վրայ կը գրէ· «Ի՛բիստոս Աստուած, վրկեա զաչխարհս ի Լանկթամուրէն· Թվ· ՊԼԶ (1387), սրէ ի Ժ· Իազմուրն երեկ ի Լանկէն ի Բջնի» (1388, մարտ 23։ Հ· Գ· Ալիշան, Այրարատ, էջ 274)։

3· Մանուէլ Բ· 1388—1425։

ա· Մանուէլ Բ· եպիսկոպոս 1406ին արձանագրած է Ներսէս Շնորհալւոյ Ընդհանրականի 1294ին օրինակուած ձեռագրին վերջը· «Զանբաժս ի բարեաց եւ զանջեղս ի չարեաց գհանդիպողս այսմ հայրենական եւ կանոնական սահմանադրութեանս, զտէր Մանուէլ նուաստ եպիսկոպոս Բըզնոյ· եւ պարարադեան ճահաճգի, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, որով եւ դուք յիշեալ լինիք ընդ սրբոցն ի համապուսար հանդիսին· ամէն· Թվ· ՊՅԵ» (1406[1])։

բ· 1414ին Սարգիս Թմոքցի յՕշական օրինակած է Երեւանի Մատենադարանի Թ· 6255 ձեռագրը· յիշատակարանին մէջ կը խնդրէ· «յիշեսջիք ի Ի՛բիստոս զտէր Մանուէլն արհեպիսկոպոս Բջնոյ եւ Աբարատեան եւ զտէր Յովաննէս, որք բազում աչխատութեամբ աւգտակարգ եղեն» (Լ· Խաչիկեան, Ժե· դարու ձեռագրաց յիշատակարաններ, մասն Ա·, էջ 162)։

գ· Վիեննայի Թ· 55 Աւետաճաշոցը գրած է Յովհաննէս եպիսկոպոս Անոյ յանձնարարութեամբ Մանուէլ Բջնոյ արքեպիսկոպոսի եւ Մելքիսեթեկ ծպկող նկարագարդած։ Յովհաննէս գրիչ ունի մանր յիշատակագրութիւններ· յառաջ կը բերեմ երկուքը միայն·

դ· Թղ· 51բ· Զստացաւղ զՍուրբ Գրոցս գարմի եւ զերջանիկ դիտապետն Բջնոյ մեծ նահանգին զտէր Մանուէլ ազաչեմ յիշել ի Տէր· ընդ նմին եւ զանպէտ գրիչս զՅովհաննէս եպիսկոպոս Անոյ վիճակիս...։

ե· Թղ· 365ա· Զամենիմաստ եւ զերջանիկ արքեպիսկոպոսն զտէր Մանուէլ, զմեծափափաք տենչմամբ ցանկացող զԱստուածաշունչ ստացս, հանդերձ հարազատովքն իւրովք՝ Զաքարիաիւ եւ Սարգսիւ ազաչեմ յիշել ի Տէր· նաեւ զիս զանպիտան գրիչ յիշել զՅովհաննէս եպիսկոպոս նահանգիս· եւ Աստուած գձեզ»։

զ· Մելքիսեթեկ ծպկող կը գրէ Թղ· 471բ· «Ցիշեցէք... յաղօթս ձեր զստացօղ գրոցս զտէր Մանուէլ, որ ստացաւ զայ հալալ յարդանց յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց· եւ ի կատարել գրոցս գրելով ինքն փոխեցաւ առ Ի՛բիստոս· եւ մնաց Աստուածաշունչս ծպկելոյ...»։ Այս տողերուն կը կցկ գրիչս·

Է· Շարժեալ ի սէր անճառելի,
Տէր Մանուէլ յոյժ նագելի...
Ցոյժ ըղձայաւ այսմ գանձի·
Եւ եա գրել զԱստուածայչունչս գովելի,
Եւ ստացաւ իւրն յիշատակ անջնջելի։

Ով վերհագոյն եղբարք բարի...
Զձեզ ազաչեմ յար ըղճալի,
Ցիշել համայն ի Տէր բարի,
Զհէր Մանուէլն ցանկալի...։
Լերուք եւ ինձ գաղցունք բարի,
Առնել յիշման գիս արժանի,
Զմեղսամակարթս յոյժ եղկելի,
Զ Մելքիսեթեկ...
Որ եմ ծագկող այսմ տառի·
Նայ եւս էր Թիւն տատարին
Ը· ճ· հայկեան ազգին,
Տիւնայ է· ժ· յաւելուածին
Այլ եւս եաւթն չարամանին։

Տումարին Թիւն է· Ը × ճ + է × ժ + է,
ուսոի պէտք է իմանալ 800 + 70 + 7 = 877
(գՀէ) + 551 = 1428։

Հ· ց· Տաշեան ձեռագրիս ցուցակագրութեան ժամանակ կարգացած է «Ը × ճ է ժ կամ է + ժ», որով ստացած է 1368 կամ 1375։ Այսպէս ալ յառաջ բերած են Գ· Ցովսէփեան, Բանբեր Ա· 193 եւ Լ· Խաչիկեան, ԺԴ· դարու ձիշատ· էջ 335։

Մանուէլ Բ·ի մահը պատահած է այս թուականէն մէկ կամ երկու տարի յետոյ (տես վերը), ուսոի 1426/1427 տարուան։

4· Ցովհաննէս Ոսկեփորիկ, եպիսկոպոս Անոյ եւ արքեպիսկոպոս Բջնոյ, գրիչ 1425—1432։

Սա էր Մանուէլ Բ· արքեպիսկոպոսի գործակիցն եւ եղաւ անոր մահուանէն ետքը անոր յաջորդը։

ա· Ցովհաննէս կը յիշուի առաջին անգամ 1414ին Սարգիս Թմոքցիէն՝ Մանուէլ Բջնեցւոյ հետ «տէր Ցովհաննէս», որոնք «բազում աչխատութեամբ օգտակար» եղած են Ճաշոցի մը օրինակութեան (տես վերը 3բ)։

բ· 1418ին Մկրտիչ գրիչ կը խնդրէ յիշել «զվարպետն իմ զտէր Ցովհաննէս, որ մականուն կոչի Ոսկեփոր», (Խաչիկեան, ԺԴ· դարու ձիշատակարանք, էջ 222)։

գ· 1425ին կ՛օրինակէ Ցովհաննէս Անոյ եպիսկոպոս Վիեննայի Թ· 55 Աւետաճաշոցը Մանուէլ Բ, Բջնեցւոյ համար (տես վերը 3, դ)։ Իսկ 3, ե· կը խնդրէ «յիշել ի Տէր նաեւ զիս զանպիտան գրիչ զՑովհաննէս եպիսկոպոս Նահանգիս», այսինքն Բջնոյ եւ Արաբատեան Նահանգի։

[1] Էջմիածին, Գեւորգեան բաժին, Թ· 57, Թղ· 369բ· Համմա· Н. Марръ, Сборникъ притчъ Варлаама Պետերբուրգ 1899· Ցաւելուած Ա· էջ 17։ Ն· Մառ «այրարատեան նահանգի» կարգացած է «այր արաս[վա]ննոս հանգի»· կ՛երեւայ թէ գժուարընթեռնելի էր բնագիրը։ Լ· Խաչիկեան չունի յիշատակարանս։

© National Library of Armenia

Դ. Շախէ Դող աւանի Աստուածածնունքը, որ անթուական է, ունի յիշատակագրութիւնս. «Զստացող սուրբ գրոցս զՍիմէօն բարունի, զաշակերտ մեծին Գրիգորի (Տաթեւացւոյ) եւ զանխմաստ ծրդող սորին զՅովհաննէս եպիսկոպոս Անւոյ ազաչեմ զձեզ զասք լուսերամից յիշման առնել զմեզ արժանի» (Մ. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 78)։

Ե. 1423ին ի Սանահին գրած է Շարակնոց մը. «Գրեցաւ եղանակաւոր ատտս ի թվ. Հայոց ՊՀԲ. ձեռամբ տխմար եւ փցուն գրչի Յով. եպիսկոպոսի Անւոյ... ի խնդրոյ... Յովաննու քահանայի»։ Ստացողն կ'աւելցնէ.

«Եւտու գրել Յովս. արքեպիսկոպոսի մականուն Ոսկեփորիկ վերաձայնելոյ, չնորհաղարգի եւ ճարտար գրչի. որոյ յիշատակ նորին աւրհնութեամբ եղիցի»։ Երեւան, Մաաենադարան, Թ. 1587. Ալիշեան, անդ, էջ 302—303։ Ցիշատակագրութիւնը Յով. արքեպիսկոպոսի մահէն վերջը գրուած կ'երեւայ։

Գ. Բերլինի Թ. 37 Շարակնոցը արտագրուած է ի ձեռն Մաաթէոս գրչի 1447ին «ի լաւ եւ յընտիր աւրինակէ... զոր էր գրեալ ձեռամբ Յովհաննէս եպիսկոպոսի Անւոյ, մականուն Ոսկեփոր վերաձայնելոյ» (Ալիշեան, անդ, էջ 604)։

Է. «Երուսաղէմի Թ. 1584, Շարակնոց, գրուած 1426ին ի յանուրիկ ղէակս Թմոք, ձեռամբ մեղապարտ գրչի Անոյ եպիսկոպոսի ակր Յովհաննիսի ի խնդրոյ տէր Աստուածատրոյ ի լաւ եւ յընտիր օրինակէն մեծ եւ քաջ քարտուղարին Սիսոյ Գրիգոր զգրի մականուն Խուլ կոչեցելոյ... զօրինակիս տուողն զՄարգիս աւագերէցն» յիշեցէք։ Ծաղկող եւ նկարող «Յովհաննէս կրօնաւոր»։

Ը. Վիեննայի Թ. 55, թղ. 471բ. յիշելով Մանուէլ Բ.ի մահը, կը գրէ թէ այդ Աստուածաշունչը, որ գրուած էր հանգուցեալին համար, աւարտած էր եւ կը սպասէր ծաղկելը։ Բայց այն կ'ինկայ «ի ձեռս անիր (ատրուճաւորի մը. մէկ տող, իբր 70 գիր ջրած է. կը շարունակուի) ընտրութեամբն Աստուծոյ ակր Յովաննէս, մանուկ զոլով հասակաւ եւ լի ամենայն առաքինութեամբ իրրեւ ջահ անշէջանելի փայլէր ի մէջ ակերեցւոյ։ Սա բազում աշխատանօք եւ ընչիւք ազատեաց զերիցս ի ձեռաց անօրինաց եւ եառ ծաղկել զսա։ Որոյ Տէր Աստուած վայելել տացէ նմա բազում ժամանակս. եւ զիւր ծնողացդ հոգին ի ձեռաց սատանի ազատէ Աստուած. եւ որք յիշէք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ, ամէն։ Նայ եւ զանարժան ծաղկողս Մելքիսեթեկ յիշեցէք ազաչեմ»։

Թ. Յովհաննէս Թմոքուեցի կը գրէ 1442ին «յերկիրս Արարատեան, ի դեաւղս, որ կոչի Սերկեւիլի», Տօնական մը, ուր ունի նաեւ տողերս. «զարձեալ ազաչեմ յիշել ի Տէր Յովանէս եպիսկոպոս, մականուն Ոսկեփոր, որ է ուսուցիչ մեր այժմ գործոց», այս ինքն գրչագրութեան (Երեւան, Մատ., Թ. 996. Ալիշեան, էջ 534)։

Ժ. 1425ին Սեբաստոս գրիչ ի Ջաղաւանք «գրեցաւ, կ'ըսէ (Երեւանի Մատենադարանի Թ. 1114) ի հայրապետութեան ազգիս Հայոց տեառն Պետրոսի եւ յարհիեպիսկոպոսութեան մեծ նահանգիս Արարատեան տէր Յովհաննիսի նորընծայ ընդունակ նոր չնորհացն Քրիստոսի... զոր Տէր Աստուած պահեսցէ երկար ամօք յամենայն փորձութենէ հարատաւ եղբարօք իւրովք. ամէն» (Ալիշեան, անդ, էջ 334—335)։

ԺԱ. 1432ին ուրիշ մը կը գրէ. «ի յայս եւ ի սոյն ժամանակի յեպիսկոպոսութեան արհիական աթոռոյս Բջնոյ տէր Յովհաննէսի» (Անդ, 421)։

ԺԲ. 1432. Կարապետ Աղթամարցի է Տփխիս կ'օրինակէ Աւետարան մը, որուն սկիզբը Թղ. 1ա գրուած է. «Յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս պարոն Զալարէն. եւ յետ 40 աւուր փոխեցաւ ի Քրիստոս արհեպիսկոպոսն տէր Յովաննէս, եղբայր նորին, որդիք պարոն Փաչի, երիտասարդական մահուամբ. եւ Թողին սուք անդժդրկելի իւրոցն եւ աւտարաց (անդ, էջ 420—421)։ Պարոն Զալարէ յիշուած է 1424ին իրրեւ «իշխանաց իշխան» (անդ, 316)։

ԺԳ. 1432ին Աւետարանի մը գրիչը կը գրէ. «յանիշխանութեան Արարատեան գաւառիս...։ Արդ ի յայս եւ ի սոյն ժամանակի, յեպիսկոպոսութեան արհիական աթոռոյս Բջնոյ տէր Յովհաննէսի, եւս Ծառուր Ծառայ Ծառայիցն Աստուծոյ, նախաբար, վերակացու եւ առաջնորդ քաղքիս Բջնոյ... ընծայեցաք զսա (Աւետարան)... արհիական աթոռոյս Բջնոյ եւ երկնահանդէս մաւրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս»

(Ալիշեան, անդ, էջ 421)։ Եւ ԺԴ. Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ «Ես տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Բջնոյ եւ Արարատեան (Նահանգի), որ զդիրս գրեցի, վկայ եմ. Աստուած չնորհաւոր առնէ, ամէն» (անդ, էջ 422)։

Ե. Մաւնուէլ Գ. 1452։ Ունի վկայութիւնս Բերլինի Թ. 33ի (Մաշտոց) մէջ.

«Զվերջին աստացող սուրբ երգարանիս պէտ Մանուէլ եպիսկոպոս, որդի պարոն Աւագին, Թոռն պարոն Ագիպրէկին, որ գնեց զտեարակս ի հալալ չընչից իւրոց ի Թվ. ՋՍ (1452). յիշեցէք ի Քրիստոս»։

Մաշտոց. «գրեցաւ սա ի գաւառիս Արարատեան, ի գեղաքաղքիս Եղիվարդ... յաոաջնորդութեան տեղւոյս տէր Մանուէլի արհիեպիսկոպոսի, որդի պարոն Աւագի եւ Թոռն պարոն Ագիպրէկին, որ կամակից եւ ձեռնտու եղեւ եւ զաւրինակս չնորհեաց...։ Գրեցաւ ձեռամբ... գրչի Մաթէոսի, ի թուականութեանս մեր ՋԺԳ (1464) ի կաթողիկոսութեան տէր Զաքարիէ ի յաթոռ սուրբ էջմիածին վաղարշապատու» (Ալիշան, Այրարատ, էջ 198)։ Եւ 1469ին Բանրեր Ա. էջ 206։

Զ. Մաւնուէլ Դ. 1555. անդ։

ՄԱՆՈՒԻԼ ԲԱՆԵՑԻՈՑ ԳԱՆՁԵՐԸ

1. Գաւիճ ի Մաւնուէլէ ասացեալ ի վերայ մեռելի։

Մինդ է յէն, բանդ է սկզբանէ,
Ցորժամ ծագիս փառօք է յերկինէ,
Դառեւ զբոլոր ազգն յիսրայէլէ,
Որք է ծնընդոց Յադամ 'ւ Եւայէ։
Եւ պատկին բարիքն է քէնէ,
Զարքըն տանջին է սատանայէ.
Տէր ի ծառայս քո յայս խնայէ,
Եւ քաղցրութեամբ է սա ակնարկէ։
Զասուածային զուարթ է սա չարժէ,
Զողորմութիւնդ է սա կարկառէ,
Զմեզս եւ զյանցանս զոր ինչ գործեալ է,
Ողորմութեամբդ քո գայն ջնջէ։
Թէ ի բարին սա ծոյլ կացեալ է,
Ներողութիւնդ քո գայն չիշէ,
վասն զի ո՞վ է մարդ, որ կեցցէ,
Եւ ի գալիս յայս ոչ մեղանչէ։
Կամ ո՞ր ծնունդ Յադամայ գարմէ,
որ գմահ մարմնոյն նա ոչ տեսանէ,
Բայց գու միայն բանդ որ ի Հօրէ
Որ մարմնացար ծնընդեամբ ի կուսէ։
Եւ ոչ տիրեաց քեզ մեղք ի յերկրէ,
Այլ եւ բարձեր ըղմեղս յաշխարհէ։
Արդ, Տէր, ընկալ ըղմեր ննջեցեալս
Եւ հանգո՛ ի զաւս լուսոյ աղաչեմք...։

Վ. Այս բառական է ձեզ Թէ լըսէք,
Եւ ի մեղացըն զադարէք,
Եւ յօդայնոցն գիս թափեցէք։

Տունք՝ «Մանվել»։ Վերնագիրն Վիեննայի Թ. 362 ունի. «Գանձ որ ի մեռելթաղն ասա եւ զեղկելի Մանուէլս յիշեա. եւ Առաքել գծաղս յիշեա։ Ի Մանուէլ վարդապետէ»։

Ձեռագիրք բազմաթիւ են Մաշտոցներու եւ Գանձարաններու մէջ։ Կը յիշեմ. Երեւան, Թանգ. 451 (1437)։ ԷՋմ. 473։ 474։ Վիեննա 133, Թղ. 42բ (1455)։ 362։ Հալէպ, Քառասնից. 71 (1497. ցուց. Ա. 150)։

3. Գաւիճ Աբեղապիրկչին. ի տէր Մաւնուէլէ։

Մեծ է գօրութիւն մեծի Նշանին,
Մեր փըրկագործին Ամենափրկչին,
Տիրական կերպին, զրոյմեալ պատկերին
Սուրբ Կարապետին...
Ամենափրկիչ պարծանք Հայկաղնից,
Տուն քրիստոնէից, մեղաց մեր քաւիչ.
Աչխարհափրկիչ, կենաց պարգեւիչ։
Տունք՝ «Մանվիէլ»։

Ձեռագիրք. Երեւան, Թանգ. 353, Թղ. 6ա—7ա (1484)։ 362 (1656)։ 367 (ԺԵ/ԺՉ)։ ԷՋմիածին, 427, Թղ. 296ա։

2. Գաւիճ Քահանաքաղին ի Մաւնուէլ Բջնեցւոյ։

Մեծ եւ հզաւր անուն հրաշալի,
Հայր համայնից Աստուած կենդանի.
Բանդ ի Հաւրէ ծոցածին Որդի,
Հոգին բրխումն եւ աղբիւր բարի։
Երեք անձինք բնութեամբ միակի.
Անքանակ 'ւ անորիչ 'ւ անրաժանելի...
Ընկալ զաս եւ զաստուրեա,
Զդիր յանցանաց մեղաց մեր ջնջեա,
Եւ արքայութեանդ արժանաւորեայ։

Տունք՝ «Մանվիլի է»։ Վերնագիրը Երուսաղէմի Թ. 302 ունի. «ոդեալ ի տէր Մանուէլէ Բջնոյ Աւրարատեան նահանգի. ի խնդրոյ բազմաց հարց եւ եղբարց սիրելի»։

© National Library of Armenia

Ձեռագիրք· Երեւան, Թանգ· 359 (1623)։ 361 (1633)։ 363 (1665)։ 364 (1670)։ 365 (1675)։ Էջմիածին. 424։ 826։ Երուսաղէմ, 302, 271բ (1530)· Թաւրիզ, Բերդաթաղ· 43, Թղ· 418ա—420բ (տեղիս անընթեռնլի· ասկէ արտագրուած Վիեննայի Թ· 1041, Թղ· 544ա)։ Զմմառ, 22, Թղ· 387ա (ԺԶ)։

Հ· Ն· ԱԿԻՆԵԱՆ

ԵՐԱՆԵԼԻՈՑՆ ՄԵՍՐՈՊԱՑ ՀԱՑՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ (ԽՕՍՔ ԸՆԴԴԷՄ ՀՄՐՑԻՒ)

Մինչեւ այսօր ուշադրութեան չէր առնուած հատուածս, որ պահուած է մեզի Հայոց կանոնագիրքի երկրորդ խումբի մէջ «Երանելւոյն Մեսրոպայ Հայոց վարդապետի» խորագրի տակ։ Բովանդակութիւնն է Հմայիլ եւ Հմայութեան մասին։

Կարեւոր հատուած մըն է այն, բովանդակութենէն աւելի անոր հեղինակին կրած անունին համար։ «Մեսրոպ» անշուշտ նոյն է «Մաշտոց» անունին հետ· ուստի այդ խօսքը կը պատկանի «Երանելւոյն Մաշտոցի Հայոց Վարդապետի», որ թէպէտ հիմնադիրն եղաւ հայ գրականութեան, եւ որուն համար կ'ըսուի թէ գրած ըլլայ «ճառս յաճախապոյնս, գժուարապատումս, առակս խորհրդոցս, դիւրալուրս, հնորհափուռս, բազմադիմիս» (Կորիւն ԺԶ· 7), բայց անոր անուռնով չէ հասած մեզի որ եւ է ճառ։

Հատուածս առանց տարակուսի հանուած է Մաշտոց վարդապետի մէկ ճառէն, որուն վերնագիրը չէ յիշուած։ Նկատի առնելով, որ կանոնագիրքի երկրորդ խումբի ձեռագիրները 1603էն կը սկսին երեւան գալ, եւ այդ խումբը կազմուած է Ագարեա Սասնեցւոյ ջանքերով, կրնանք հետեւցնել, թէ ճառը, որմէ հանուած է հատուածս, գոնէ թիւն ունէը տակաւին ԺԷ· դարու սկիզբը։

Հմայիլ եւ Հմայութեան ընդդէմ գրուած խօսքս կը սկսի կռչումով մը, որուն տէրն եղած է «մի ոմն ի սրբոցն», այս ինքն Գ—Դ դարու սուրբ Հայրերէն մէկը, որուն անունը լռուած է։

Խօսքին լեզուն դասական հայերէն է, անտեսելով մանր չեղումները, այսպէս «աստուածային» փոխանակ աստուածականի։

Տրամաբրութեանս տակ ունիմ Վիեննայէ (B.) 58, Թղ· (ԺԷ/ԺՀ·)· (D) 579, Թղ· 228ա (1783), (C.) 581, Թղ· 160բ (1663)։ (A.) 256, Թղ· 158բ (1627°)։ (E.) Երուսաղէմի 1768ին օրինակուած Կանոնադիրքը, որմէ արտագրութիւն մը ուղարկած էր ինձ Լուսահոգի Թորգոմ պատրիարքը։ Կը յիշեմ հնագիր ձեռագիրներէն ԷՋմ· 783, 195 (1605)· Նախիւրիա· Թ· 43 (1609· Յուց· 233)։ Երեւանի Պետ· Թանգ· 695 (1635)։ Աբգար Յովհաննիսեանի Թ· 1 (1639· Ֆինկ, Յուցակ, ԷՋ 29)։

ԵՐԱՆԵԼԻՈՑՆ ՄԵՍՐՈՊԱՑ ՀԱՑՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Բարւոք ողբայր մի ոմն ի սրբոցն[1]· Գիտացէք, ասէ, ով սիրելիք, զի թէպէտ եւ բեւեռեաց Տէրն[2] զչարն ընդ խաչափայտին[3], սակայն խայթոցք նորա մինչեւ ցայժմ խոցոտեն զմարդիկ ի կորուստ՝ հմայիւք, յուռթիւք[4], դեղահատիւք[4] եւ ամենայն բժժանօք դիւականօք[5]։ Եւ ոչ ոք բառնայ ի մտաց զմահարեր սերմանս չարին։ Այլ մի վարել[6] հմայիւք, այլ սուրբ աղօթիւք առ Աստուած կարդալով, եւ մի՛ երթալ զհետ երազոց, այլ ունկնդիր լինել պատուիրանաց[7] Աստուծոյ։ Եւ մի՛ ոք զՅովսէփ եւ զԴանիէլ բերցէ ի մէջ, զի այն ժամանակաւորք[8] էին եւ հարկաւորք· ի ձեռն սրբոց[9] արանցն զծածկեալ[10] խորհուրդն յայտնէր[11] Աստուած տեսլեամբք։

Արդ, այսուհետեւ ոչ[12] երազք եւ հմայք[13] խոտեալ են միայն[15], այլ եւ մարգարէութիւնք եւ առաքելութիւնք[15] լռեալ են։ Երազք եւ հմայք եւ յուռութիք[16] եւ բա-

1 E սրբոց։
2 B տէր։
3 E չիմ զչարն։ ի խաչափայտ։
4 B չիմ յուռթիւք, զեղահատիւք։ A յոռթիւք։
5 DE զբժթականօք։
6 A վայել· B վարիլ BE վարել։
7 BE պատուիրանացն։
8 E ժամանակօք սրբ։
9 B սուրբ· E չիմ։
10 E ծածկեալ։
11 A չիմ արդ։
12 E չիմ ոչ։
13 E չ· ոչ եթէ միայն։
14 E չիմ միայն։
15 E առաքինութիւնք։
16 A յոռութիւնք։ B ուռթք։

ղաղանք[17] եւ զիւթութիւնք եւ թովչութիւնք եւ հարցուկք եւ ձեռնածուք եւ զեղահատք եւ խոխրք, եւ որ ինչ նման են սոցին, նզովեալ են ի սուրբ[18] եկեղեցւոյ եւ արտաքս ընկեցեալ յաստուածային[19] հրամանաց· եւ որ առնէ զմի ոք[20] ի նոցանէ կամ ընդունի, ընդ նոսին նզովիւք է կապեալ եւ ընդ նմին սատանայի իջանէ ի տարտարոս[21] դառն տանջանաց պահեհին, զորոյ զվարդապետութիւնն ընկալաւ։

17 A բաջարանք։ D բաջառանք։
18 AE նզովեալ ի սուրբ· B ն· են սուրբ։ A հրամանեաց։
19 A։ յաստուածային կարդա յաստուածական C հրամանացն։
20 E զմիոք փխ· զմի ոք։
21 E տարտարոսն։
22 B վարդապետութիւն։

Հ· Ն· ԱԿԻՆԵԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա-Ի (1298—1299) ԳՐԱՄՆԵՐԸ

Կիլիկիոյ Հայկական իշխանութեան (1080—1375) միջոցին, զանազան իշխանութիւն եւ թագաւորներու կողմէ կոխուած հազարաւոր դրամներ հասած են մեզի։ Այս դրամները բոլորն ալ հայատառ են, բացի Հեթում Ա-ի փոքրաթիւ երկլեզուեան (Հայերէն–արաբերէն) եւ Լեւոն Ա-ի չատ հազուագիւտ լատինատառ դրամները։

Հակառակ ճոխ նիւթի պատութեան, մեր դրամները պէտք եղածին չափ չեն ուսումնասիրուած եւ հայ դրամագիտութիւնը նեղկապիս կոյս հող մըն է, որ կը կարօտի մշակման։ Այս յօդուածը նուիրուած է Կոստանդին Ա· թագաւորի դրամներու ուսումնասիրութեան։

Կ'արժէ ակնարկ մը նետել այս չքնաղ պատմական դէպքերուն աւելի լաւ ըմբռնելու համար դրամագիտական խնդիրները։ Կը տեսնենք այդ ժամանակամիջոցին, հակառակ որ Կիլիկիան կ'ապրէր արտաքին թշնամիներու մահացու սպառնալիքներու տակ, թագաւորական ընտանիքի անդամները զբաղած էին եղբայրասպան կռիւներով։ Թէեւ այս տեսակ խնդիրները, որքան ցաւ պատճառող դէպքեր են, սակայն պէտք է նկատի առնել որ այն տեսնները բոլոր ազգերն ալ այդ տեսակ տպղնապներով եւ ցաւերով կը տառապէին։ Արքայական ընտանիքի մէջ թունաւորութիւնը եւ սպանութիւնները սովորական զարձած եւ դրեթէ ընդունուած դէպքեր էին։

Լեւոն Բ· թագաւորը մեռաւ 6 Փետր· 1289ին։ Ան ունեցած էր տասնումէկ զաւակ, որոնցմէ իննը կենդանի էին իր մահուան ժամանակ։ Հինգ մանչ զաւակները մերթ ընդ մերթ իրարու դէմ կռուեցան եւ չորսը թագաւորական գահ բարձրացան։ Լեւոնի մահէն յետոյ Հեթում Բ· գահին տիրացաւ։ Թէեւ կարող եւ սիրուած անձ մ'եղաւ, բայց կրօնասէր ըլլալով չուզեց թագաւոր օծուիլ եւ նուիրուիլ պետական գործերու։ Այս պատճառով 1293ին գահը յանձնեց իր յաջորդ եղբօր Թորոսին եւ քաշուեցաւ վանք, ուր կը սիրէր կոչուիլ եղբայր Յովհաննէս (Frater Johannes)։ Սակայն պետութիւնը զժուար կացութեան մատնուած ըլլալով Թորոս եւ իշխանները խնդրեցին Հեթումէ երկրին գլուխը կրկին ձեռք առնել եւ այդպէս ալ եղաւ 1295ին։

Տարի մը վերջ Հեթում եւ Թորոս կոստանդնուպոլիս այցելութեան գացին իրենց քրոջ Ռիթայէ, որ Բիւզանդիոնի կայսրուհին էր։ Այս միջոցին պետութեան գործերը յանձնուեցան յաջորդ եղբօր Սմբատին։ Սմբատ սակայն առիթէն օգտուելով կաթողիկոսը եւ քանի մը իշխաններ սիրաշահեցաւ եւ ինքզինքը թագաւոր հռչակեց· եւ իր գիրքն ամրացնելու համար գնաց Ղազան Խանի մեծ Խանին եւ անկէ ալ ճանչցուեցաւ իբրեւ թագաւոր Հայոց։ Երբ Հեթում եւ Թորոս Բիւզանդիոնէ վերադարձան, Սմբատ ձերբակալեց զանոնք, Հեթումը բանտարկեց Մոլովան բերդին մէջ, իսկ Թորոսը Բարձրբերդի մէջ[1]։ Եօթը ամիս վերջը, թեւեւս խորհելով թէ այդ երկու եղբայրներու ներկայութիւնն իր դիրքն կը վտանգէր, Թորոսը խեղդամահ ընել տուաւ, իսկ Հեթումին աչքերը տապալով կուրացուց։ Այս արարքն այնքան անտանելի թուեցաւ իրեն կոստանդին եղբօր, որ իր համախոհները հաւաքելով Սմբատի դէմ ելաւ եւ երկու հակառակորդներն իրարու արիւն թափեցին եղբայրասպան կռիւներով։ Կոստանդին յաղթեց եւ Սմբատը բռնելով զայն Կապան բերդին մէջ բանտար-

© National Library of Armenia